

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Langs de Goudkust: sporen van het Nederlandse slavernijverleden in Ghana

Visser, J.

Citation

Visser, J. (2026). Langs de Goudkust: sporen van het Nederlandse slavernijverleden in Ghana. *Transparant*, 36(1), 18-27. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4308590>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4308590>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Aldus Vertoon't Het Casteel De MINA Cabo Corso en

Langs de Goudkust

Sporen van het Nederlandse slavernijverleden in Ghana

In Ghana is het Nederlandse slavernijverleden tastbaar aanwezig. Het kasteel van Elmina, Fort Amsterdam en tal van andere plekken herinneren aan een pijnlijk verleden. Nazaten van tot slaaf gemaakten komen hier op zoek naar erkenning, begrip en verzoening. Voor mij is de confrontatie met deze plekken ongemakkelijk. In dit essay deel ik mijn ervaringen, indrukken en vragen over historische schuld en genoegdoening. Wat heeft deze reis mij geleerd, en wat neem ik mee terug naar huis?

Johan Visser

Fort NASSOU Geleegen op de GOUT CUST in GUNIEA .

Gezicht op fort Coenraadsburg en het kasteel van Elmina, Cabo Corso (Cape Coast) en fort Nassau midden zeventiende eeuw, door Johannes Vingboons. Beeld Nationaal Archief

Vanaf de toegangspoort van Fort Amsterdam, gelegen in Abandze aan de Ghanese kust, lacht *caretaker* Joseph ons vriendelijk toe, terwijl we de steile heuvel van het fort beklimmen. Het is maandag 4 november 2024, heet, maar er staat een verkoelende zeebries. Beneden wacht de gehuurde 4x4, die ons vanuit het drukke en chaotische Accra naar het kleine vissersdorp heeft gebracht. De tocht voerde over slechte en gevaarlijke wegen, waar grootschalige wegwerkzaamheden – volgens Ghanezen niet toevallig net voor de nationale verkiezingen – de rit nog uitdagender maakten. De grotendeels vervallen resten van het voormalig Nederlandse fort, in februari 1665 door Michiel de Ruyter veroverd op de Engelsen die zich er in 1638 hadden gevestigd, zijn het levenswerk van beheerder Joseph. Hij leeft er van de enkele toeristen die zo nu en dan langs de grote weg van Accra richting Cape Coast, Elmina en Axim halthouden. Voor veertig *cedis* verkoopt hij een toegangskaartje, zittend op een plastic stoel vlakbij de op kanonslopen geplaatste trots wapperende Ghanese vlaggen. In de verte ligt een olieplatform.

Fort Amsterdam, in de zeventiende eeuw bekend als Fort Cormantijn, ligt er geruïneerd bij. Enkele verroeste kanonslopen steken hun monden uit de geschutspoorten op de muren van het noordoostelijke bastion, de slavenkelders blijken lang geleden in elkaar gestort, net als de grote zaal die zich daarboven bevond. Een palmboom heeft wortel geschoten tussen de steenhopen. De zeventiende-eeuwse cisterne zit bomvol vers water. Het duurt even

voor het besef indaalt: Joseph en zijn gezin wonen in de voormalige militaire barakken, in de *sergeant room*; een van de weinige intacte ruimtes van het fort. Een satellietshotel van Canal+ verraadt de huiselijke bestemming. Het peuterende zoontje wauwelt trots wat Nederlandse woordjes. Eén van de andere vertrekken heeft Joseph ingericht als schooltje en informatiecentrum waar een documentaire draait over de onafhankelijkheid van Ghana van Britse overheersing in 1957 en *founding father* Kwame Nkrumah (1909-1972). De goedgehumeurde Joseph vertelt dat hij de ruïne min of meer eigenhandig heeft ontdaan van het brutaalste onkruid, hier en daar heeft opgeknaapt – en laat een eigen ontwerp zien voor een grote parkeerplaats waarmee hij hoopt meer toeristen te trekken. Geld is er niet, maar misschien kan Unesco over de brug komen? Zijn wij misschien ‘investors’? De jonge vrouwen die ook in het fort rondlopen, vermoedelijk zijn dochters, komen ongemakkelijk dichtbij staan, zijn buitengewoon geïnteresseerd en willen graag mee met de auto. Joseph zou graag naar Nederland willen. Hij vraagt of we iets voor hem kunnen betekenen en geeft aan bereid te zijn om als ‘servant’ te werken.

Fort Amsterdam is niet de enige in zijn soort aan de Ghanese kust. Europese forten als deze zijn er in Ghana talloos, net als andere landen aan de Golf van Guinee. Eenzaam zijn ze niet, bevreemdend wel. Het zijn de stille getuigen van een vervlogen systeem gebaseerd op vernedering, uitbuiting en ontmenselijking: slavernij. Ze staan bekend als de

slavenforten, gebouwd door Europeanen in grofweg de periode 1500 tot 1800 over een kustlijn van een krappe vijfhonderd kilometer; in totaal zeker 76, en elf daarvan staan inmiddels op de Werelderfgoedlijst. Zo’n twintig plaatsen waren er op een zeker moment in Nederlandse handen, zelf gebouwd of veroverd op Europese concurrenten.

Samen met een goede vriend reis ik twee weken door Ghana. Om een vriendin te bezoeken die bij de Nederlandse ambassade in Accra werkt, én om de historische plekken te bezoeken die centraal staan in mijn onderzoek. Het geeft een ruimtelijke indruk, brengt je dicht bij de mensen, de objecten, het klimaat en de sporen uit het verleden ondanks dat de tijd regelmatig een onoverbrugbare afstand schept. Mijn promotieonderzoek gaat over honger en voedselvoorziening in het Nederlandse Atlantische rijk van de zeventiende eeuw, hoofdzakelijk gebaseerd op bronnen over de West-Indische Compagnie (WIC). Hoe kan het dat er aanhoudende problemen bestonden bij het voorzien in het levensonderhoud? Vanzelfsprekend kom ik door mijn onderzoek in aanraking met slavernij, hoewel ik geen specialist op het terrein ben. Het is een onderwerp waar ik ongemak bij voel, en me afvraag hoe ik me ertoe moet verhouden. ‘Wat vinden jullie eigenlijk van slavernij?’, lijkt Joseph onze gedachten te lezen terwijl we bij Fort Amsterdam over de blauwe oceaan uitkijken. Met die vraag vervolgen we onze weg naar Moree, waar de resten van Fort Nassau wachtten, zo’n dertig minuten rijden verderop. De uitnodiging om met het gezin de maaltijd te nuttigen, slaan we beleefd af.

Obroni

Ghana is een indrukwekkend land. De mensen zijn er vriendelijk, gastvrij en goedgemutst. De predikant van de Accra Ridge Church heeft ons zondagmorgen 3 november met open armen ontvangen. Nieuwe gezichten roept hij direct naar voren en er wordt meteen een gebed aangeheven. De *praisedienst* staat in het teken van Harvest, de Ghanese variant op de Nederlandse dankdag. ‘Thank you, Jesus’, klinkt het veelvuldig. En Ghana heeft inderdaad veel om te danken: de natuur is groen en vruchtbaar. In het binnenland is landbouw de belangrijkste bron van inkomsten, en de cacao-industrie is er groot – en daarmee ook de Nederlandse belangen in het land. Een vijfde tot een kwart van

Fort Amsterdam, Abandze. Beeld Johan Visser

de cacaobonen vindt de weg naar ons land. Ook de goudwinning is belangrijk voor de nationale economie. Het land heeft veel economische potentie, maar is ook onderhevig aan corruptie en diepe armoede. De fysieke en financiële infrastructuur is slecht en de ongelijkheid tussen rijk en arm groot. Politiek is het land stabiel – de twee grote partijen wisselen elkaar iedere vier of acht jaar af. Corruptie is er genoeg, maar het systeem functioneert relatief stabiel, omdat het niet fundamenteel ter discussie staat of kan staan. Tijdens de reis worden we enkele malen aangehouden door agenten die geld vragen om ons door te laten. Met wat bluf en geduld kunnen we de weg vervolgen.

De armoede in Moworey, geëuropeaaniseerd tot Moree, zo'n 20 kilometer van Elmina, is onmiskenbaar. 'Welcome to Moree, Ghana's Historic Fishing Capital-City of Light', vertelt een bord niet ver van de afslag van de grote weg. Een standbeeld van visser Farnyi Kweigya, volgens overlevering stichter het oude Moworey, pronkt op de centrale rotonde in het dorp. De inwoners zijn trots op de maritieme identiteit, maar het leven is er zwaar. Vissersgemeenschappen als Moree zuchten onder teruglopende vangsten, deels als gevolg van overbevissing en klimaatverandering. De laatste jaren zijn Ghanese armoedecijfers schrikbarend gestegen, aangejaagd door inflatie die mede toe valt te schrijven aan de covidpandemie en de Russische agressie in Oekraïne.

In Moree bevinden zich ook de resten van Fort Nassau, het blijkt één van de oudste plekken met een nog tastbaar Nederlands verleden. Vanaf het laatste decennium van de zestiende eeuw zijn de Nederlanders er actief in de handel. Ze hadden onder meer een belangstelling voor het ivoor en stofgoud. De meeste handelswaar werd per kano naar de Hollandse schepen gebracht. De schrijver en reiziger Pieter de Marees beschreef in zijn boek *Beschryvinghe ende historische verhael, vant gout koninckrijk van Gunea, anders de Gout-custe de Mina genaemt, liggende in het deel van Africa* (1602) beeldend over zijn ervaringen met de gewiekste Afrikaanse handelspartners die uitermate bedreven waren in het spel van vraag en aanbod.

De Nederlanders waren aan de Goudkust óók in felle competitie de Europese concurrenten. In 1599 namen de

De resten van Fort Nassau, Moree. Beeld Johan Visser

Portugezen vijf Hollanders in handen in de buurt van Moree gevangen. De Portugese gouverneur van Elmina stuurde een groep Afrikaanse bondgenoten op hen af. 'Deeze vielen op hen, wondden hen, en voerden hen naar den Wal, daar zy hen de Hoofden afhakten, dien zy den Goeverneur aanboden: waarna zy, vervolgens, de Herssenpannen tot Drink-schaalen gebruikten. De Gouverneur deed derzelver Rompen op de Muuren des Kasteels plaats, om den Hollanderen af te schrikken'.¹ Sinds de bouw van het fort, vernoemd naar prins Maurits, in 1612 bezaten de Nederlanders een vaste sterkte op de Ghanese kust om de handelsbelangen te verdedigen. Een mislukte Nederlandse aanval op Elmina in 1625 kostte de 441 aanvallers hun leven. Hun hoofden werden 'als hoenderen de cop aff geslagen'. De Portugezen betaalden hun Afrikaanse bondgenoten per ingeleverde 'cop'.²

Vandaag resten slechts enkele muren van Fort Nassau, opgenomen in de omliggende bebouwing. Het fort is al decennia geleden in verval geraakt. Gelegen op een roodachtige rots, biedt het uitzicht op de baai een schilderachtig tafereel van vissersboten, die meestal tweemaal daags uitvaren. De esthetische waarde van de achteruitgaande ruïne is ondergeschikt aan het dagelijks leven. Er is geen informatiebord; de lokale bevolking kent de geschiedenis nauwelijks. Het zijn plekken die door de slechte staat niet geschikt zijn om als museum in te richten, en aan geld daarvoor ontbreekt het. Het voormalige fort is nu het domein van hutten, huizen en schuren, dicht op elkaar gebouwd. De geur van bedorven

water en rondslingerend afval vermengt zich met visrokerij. Een handvol geiten scharrelt langs de vers gevangen vis, drogend in de brandende zon. Golfplaten, plastic en houten constructies vormen onderkomens. Bezoekers vallen op – regelmatig klinkt de begroeting 'obroni' (white man), soms zelfs gevolgd door 'Hello master' en een vraag om geld. In aanloop naar mijn reis heb ik per mail contact met historicus Henk den Heijer, een expert op het Nederlandse slavernij-verleden en frequent reiziger in Ghana. Een meegestuurde foto bevestigt dat de situatie in Moree niet uniek is. Ook in andere plaatsen, zoals Komenda, zijn de restanten van voormalige forten verweven met de bebouwing: waslijnen zijn gespannen tussen de Nederlandse baksteen die de Hollandse schepen als ballast en bouw materiaal meenamen. Toeristen zijn op deze plekken een zeldzaamheid.

De voorbije week ben ik flink ziek geworden. De hoge luchtvochtigheid en de hitte van het tropische klimaat hakken er behoorlijk in, of misschien zijn het de effecten van de malariapillen. Onder het personeel van de compagnie eisten tropische ziektes talloze slachtoffers. In 1599 namen de Nederlanders kortstondig bezit van het eiland Sao Tomé. De omstandigheden waren moordend. Het verslag meldde nadien: 'Aengaende die groote sterfte die wy ghehad hebben/ is eensdeels/ datter een groote hetten ende onghesonde lucht op S. Thomæ is/ [...] soo datter veel ghestorven zijn van heete coortsen diemen daer krijgt met pijn int hoofd/ door die hette van die Sonne/ in drie ofte vier daghen gesont ende doot [...]. Sommighe gaende/

staende sonder te konnen mercken van groote sieckte/ zijn buyten haer verstandt ende rasende gheworden/ also dat vier man met een genoeg hadden te doen om tehouden/ tot dat sy doot waren. Dese rasernye causeert door de groote hitte der Sonnen/ die het breijn int hooft beroert maect.³ Na een kort verblijf moesten de Nederlanders het eiland weer opgeven. De Zwitserse chirurgijn Samuel Brun vermeldde in zijn reisgeschriften dat van de 125 soldaten die in 1617 met het schip *De Gelderland* bij Moree arriveerden, er na drie weken twintig dood en er dertig ernstig ziek waren. Jaarlijks stierf tot wel een derde van de bezetting van de forten. Van de honderd mannen keerden er nauwelijks tien terug.

Slavernij met de bijbel

In het systeem van de trans-Atlantische slavenhandel werden in totaal naar schatting ruim 12,5 miljoen tot slaaf gemaakt vervoerd, waarvan circa 550.000 mensen door Nederlanders werden verscheept. Ongeveer de helft daarvan op schepen van de WIC. Gedurende het midden van de zeventiende eeuw kende de Nederlandse slavenhandel een korte periode van dominantie, al bereikte de handel absoluut gezien in de achttiende eeuw zijn grootste omvang. Nederlanders waren niet de eersten die zich met slavenhandel bezighielden; aanvankelijk waren ze er zelfs fel op tegen. Het was iets moreel inferieurs, een ‘paepsche dwaling’ waarmee de Spanjaarden en Portugezen zich inlieten. Maar zodra de West-Indische Compagnie niet lang na de verovering van Brazilië

op de Portugezen in 1630 economische voordelen zag in de slavenhandel en de suikerplantages enorme hoeveelheden arbeidskrachten vereisten, verdwenen alle principiële bezwaren als sneeuw voor de zon.

Na de verovering van Elmina in 1637, groeide dat kasteel uit tot het centrum van de Nederlandse slavenhandel aan de Goudkust. De slavenhandel zou zo’n tweehonderd jaar aanhouden – ondanks het verlies van Nederlands-Brazilië in 1654. De handel verplaatste zich bijvoorbeeld naar tussenstations als Curaçao, in 1634 op de Spanjaarden veroverd, dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw uitgroeide tot een belangrijk centrum van de slavenhandel. Duizenden werkten in slavernij op plantages in Suriname. Tussen 1867 en 1872 werden Elmina en de overige Nederlandse bezittingen aan de Goudkust aan de Engelsen overgedragen, aan de vooravond van de *scramble for Africa*. De slavenhandel toen al decennia afgeschaft, het onderhouden van de forten en garnizoenen kostte veel geld en met de deal zagen de Britten af van hun aanspraken op Noord-Sumatra.

Slavernij kom ik ook in mijn eigen onderzoek tegen. Een voorbeeld: rond 1643 leidde een oorlog tussen de lokale heersers tot ernstige voedseltekorten onder de Nederlanders op de Afrikaanse kust, specifiek in Angola dat de Nederlanders enkele jaren eerder op de Portugezen hadden veroverd. Juist in deze maanden arriveerden er grote aantallen slaafgemaakte mensen. Zij moesten gehaast

over de Atlantische Oceaan worden verscheept in een poging om sterftecijfers te minimaliseren. De voedselvoorraden waren weliswaar ontoereikend, maar langer wachten zou het sterftecijfer mogelijk nog verder doen oplopen. En dat kostte geld. Het waren de kille economische afwegingen die bestuurders van de forten maakten. Tussen oktober 1642 en maart 1643 vervoerden vijf schepen in totaal 1.841 slaafgemaakten. Ongeveer 500 van hem overleefden de reis niet.⁴

Natuurlijk klonken er ook kritische geluiden, bijvoorbeeld van predikanten zoals Bernardus Smytegelt (1665-1739) die slavernij diefstal van mensen en dus een overtreding van het achtste gebod vond. Deze bezwaren laten juist zien dat slavernij ook in de vroegmoderne tijd niet zonder meer overal geaccepteerd werd. Het is echter te makkelijk om deze kritische geluiden in hedendaagse discussies te gebruiken om vragen over schuld weg te poetsen. De bezwaren waren in de minderheid. De koopmansmoraal werd met de Bijbel in de hand geaccommodeerd. De beroemde predikant Godefridus Udemans (1581-1649) schreef in zijn bekende traktaat *’t Geestelyck Roer van ’t Coopmans Schip* (1638) hoe Christus zondaars geestelijk uit slavernij bevrijdde, maar lichamelijke slavernij onder bepaalde voorwaarden uitlegbaar was. Het was een ambigue houding. Anderen waren uitgesprokener en ontwikkelden of verdedigden de Cham-these.⁵

Een van de meest tragische voorbeelden is misschien wel dat van Jacobus Capitein (1717-1747), die op achtjarige leeftijd in 1725 bij zijn ouders in Ghana werd weggeroofd. Vervolgens werd hij cadeau gedaan door de ene koopman aan de andere en in 1728 naar Nederland vervoerd. Capitein werd in 1735 gedoopt, studeerde in Leiden theologie, en schreef een proefschrift waarin hij beargumenteerde dat slavernij ‘niet strydig tegen de christelyke vryheid’ was. Zijn boek werd met open armen ontvangen. Het vers van Brandyn Ryser, dat onder het portret van Capitein in diens dissertatie verscheen, luidt: ‘Aanschoúwer zie deez’ MOOR! zijn vel is zwart: maar wit zijn ziel, daar JESUS zelf als Priester voor hem bidt. Hij gaat Geloof, en Hoop, en Liefde aan Mooren leeren, Op dat zij, witgemaakt, met hem het LAM steeds eeren.’ Vol bekeringsijver keerde Capitein terug naar Elmina, waar hij als zendeling maar

Binnenplaats van fort Ussher (Crèvecoeur) in Accra. Beeld Johan Visser

PERSONALIA

Johan Visser (1997) is als promovendus verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis van de Univer-

siteit Leiden. In 2022 verscheen zijn boek *Zutphen 1572. De geschiedenis van een bloedbad*. Hij is sinds 2019 redactielid van Transparant.

weinig succes boekte en op dertigjarige leeftijd overleed.

Ongeacht van de discussiërende dominees: óók op de bewuste plekken zelf ligt de religie er dik bovenop. Tal van folio's in het zeventiende-eeuwse dagregister van Elmina, bijgehouden door bestuurders, beginnen met 'Looft Godt'. In de Nederlandse forten deden regelmatig predikanten of ziekenzorgers dienst onder het personeel van de compagnie – soms weigerden ze gemengde kinderen te dopen. Uit de bronnen herinner ik me gegevens over de relaties tussen personeel van de compagnie in de forten en Afrikaanse vrouwen uit de kustdorpen. Dat riep ergernis op onder predikant Jonas Michaëlius bijvoorbeeld. Het personeel van Fort Nassau achtte hij 'superstituieus ende irreligieus, woest ende gantsch dissolut van leven'. De kinderen die uit de 'hoererye' met de 'swartinnen' voortkwamen, ontvingen – na driftig overleg in de classis – de doop.⁶ In de kerkzaal van Elmina, de volgende standplaats van Michaëlius, rest een steen met een tekst uit psalm 132. 'Zion is des Heeren ruste; dit is zijn woonplaats in eeuwigheid'. Op de binnenplaats van het kasteel staat een gedenksteen voor een gouverneur die het slechts drie maanden heeft uitgehouden voor hij stierf. Op het epitaaf is een graf dicht aangebracht, vervaardigd door een Veeze predikant, en refererend aan de godsvrucht en wijsheid van de gouverneur. 'How can such a man be wise and God-fearing?', vraagt de gids terecht. Ook bij Cape Coast Castle, tien kilometer verderop, doet de gids een vergelijkbaar beroep op het reflectievermogen. Neem de kerkzaal boven de bedompte slavenkelder: hoe kan een waar christen daar zijn geloof belijden?

Mensen en cijfers

Er is er een aantal boeken mee op reis genomen als basis voor duiding en onderlinge gesprekken. Daaronder *A Fistful of Shells: West Africa from the Rise of*

the Slave Trade to the Age of Revolution (2019) van Toby Green, universitair docent aan het Londense King's College. Anders dan traditionele geschiedschrijving, plaatst Green West-Afrika centraal in zijn narratief, als subject in plaats van object. Zijn verfrissende boek past in de traditie van inspirerende studies die ruimere perspectieven hanteren en hebben bijgedragen aan de graflegging van allang achterhaalde opvattingen als 'Afrika heeft geen geschiedenis'. De Afrikaanse volken hebben oude wortels, grote rijken opgebouwd en fascinerende culturen. Het Afrikaanse verhaal begint niet bij de komst van de Europeanen, maar is wel een gitzwart hoofdstuk bijgekomen. En het verhaal is er fundamenteel door veranderd. Green laat bijvoorbeeld zien hoe ingrijpend lokale economieën en culturen vervormd raakten door de trans-Atlantische slavenhandel. De titel verwijst naar de schelpen die dienden als betaalmiddel maar voor de lokale volken naast financiële, juist óók culturele waarde droegen die op verschillende momenten in het leven kon fluctueren. De gelijkheid in handelsrelaties, zoals De Marees nog ervoer, verdween spoedig naar de achtergrond en met iedere trans-Atlantische handelstransactie verarmde West-Afrika. Kapitaalverschillen leidden tot immense inflatie en een toenemende ongelijkheid met de Europese handelspartners. De gevolgen daarvan leven door tot in het heden, zichtbaar in de achterstand in economische ontwikkeling.

Eigenlijk weet ik verbazend weinig over de mensen achter de cijfers, maar daarin brengt een bezoek aan de expositie *Slave Resistance & Transatlantic Slave Trade*, tentoongesteld het Ussher Fort in de wijk Jamestown te Accra, oorspronkelijk gebouwd door de Nederlanders in 1649 als Fort Crèvecoeur, verandering. De dubbeltentoonstelling is opgezet door het Institute of African Studies (IAS) van de Universiteit van Ghana in Accra en het Zeeuws Archief in Middelburg. Eerder was die in Elmina te zien, later zal die ook in Nederland te bezoeken zijn. Bij aankomst blijkt het even zoeken, maar de beheerders van het deels leegstaande fort leiden ons naar de tentoonstellingsruimte.

Het Ghanese deel van de tentoonstelling richt zich op het verzet tegen slavenrovers in het noorden van Ghana. Volgens de makers krijgt de geschiedenis van roof en handel binnen het Afrikaanse

continent, evenals het verzet van lokale gemeenschappen, nauwelijks aandacht binnen de dominante slavernijnarratieven. Het is voor ook mij een grotendeels nieuwe geschiedenis. Het savanneland-schap maakte dorpen kwetsbaar. Aanvallers konden hun slachtoffers al van mijlenver zien. Rotsen en grotten dienden als schuilplaatsen. Huizen hadden speciale aanpassingen. Dorpelingen probeerden hinderlagen op te zetten. Duidelijk kaartmateriaal toont hoe gevangenen soms honderden kilometers te voet door de binnenlanden werden gedreven, meestal 's nachts. Onderweg wisselden ze meerdere keren van eigenaar voordat ze aan de kust aan Europese slavenhandelaars werden verkocht. Ontsnappen stond vaak gelijk aan een gewisse dood. Hoewel Europese naties slavenhandel en slavernij in de negentiende eeuw afschaften, bleef slavernij in het noorden van Ghana nog lange tijd bestaan. Lokaal verzet was een cruciale factor in de afschaffing van de slavernij.

Bestudering van slavernij en systemen van onvrijheid vragen kortom om contextualiseren en verbreding van de blik, en van geïntegreerde geschiedschrijving. Het Ashanti-rijk bijvoorbeeld, een van de belangrijkste partners van Europese slavenhandelaars, werd steeds machtiger dankzij de toegang tot Europese vuurwapens. Hierdoor kon het meer en meer naties onderwerpen en hun inwoners tot slaaf maken. Slavernij bestond weliswaar op het Afrikaanse continent vóór de komst van de Europeanen, maar het karakter en de schaal ervan hebben door de trans-Atlantische handel een immense transformatie ondergaan. Boeken zoals dat van Green, proberen ook voorbij traditionele, door cijfers gedomineerde historiografie te komen. Dat is lastig, zo blijkt ook bij het Zeeuwse deel van de dubbeltentoonstelling. De Nederlandse overheid, die na haar excuses voor het slavernijverleden zoekt naar manieren om het gesprek hierover aan te gaan, ondersteunt dit initiatief.

Het werk van het Zeeuws Archief is ook een mooi voorbeeld van hoe het Nederlandse onderzoekers zich de laatste decennia met slavernij bezig hebben gehouden. Als geschiedschrijving, zoals Johan Huizinga betoogde, de 'geestelijke vorm' is 'waarin een cultuur zich reenschap geeft van haar verleden', moeten we, zoals Henk den Heijer terecht benoemde, concluderen dat er lang géén rekenschap is gegeven over de het

Gezicht op het kasteel van Elmina vanaf fort Coenraadsburg. Beeld Johan Visser

Nederlands koloniale verleden. De audioversie van Den Heijers boek *Nederlands slavernijverleden* (2021) draait onderweg tussen de forten, bedoeld om de reis van historische duiding te voorzien.

Indrukwekkende *infographics* vertellen bezoekers van de tentoonstelling over aantallen slaafgemaakte mensen, over man-vrouw verhoudingen, leeftijd, sterftegetallen, geboortes aan boord van slavenschepen, enzovoorts. De informatie is vooral gebaseerd op de archieven van de Middelburgse Commercie Compagnie (MCC). Maar op zoek naar de mens is lastig. Slaafgemaakten zijn in de bronnen meestal handelswaar, je vindt er maar met moeite individuele stemmen. Toch hebben de makers het fascinerende verhaal van Tannetje Vrijheid weten te reconstrueren. Zij werd in 1762 vanuit Ghana naar Zeeland gebracht, waar ze als vrije vrouw leefde en in 1765 te Grijskerke haar doop ontving. In de Nederlandse Republiek golden andere regels: daar was slavernij niet toegestaan. Uiteindelijk vertrok ze naar Suriname, waar ze in 1789 redelijk bemiddeld stierf. De directe stem van Tannetje is helaas in de mist van de geschiedenis verdwenen, haar leven valt vooral te reconstrueren aan de hand van contracten, testamenten en doopboeken. Wat was haar oorspronkelijke naam?

Het is deels de erfenis van koloniale archieven. Over de kwantitatieve aspecten zijn we goed geïnformeerd, en dat vormt de basis van genoemde cijfers die afkomstig zijn uit langdurige onderzoeksprojecten zoals de *Trans-Atlantic*

Slave Trade Database. Het zijn kille cijfers. Kwantitatieve data speelt in het debat over het slavernijverleden überhaupt een belangrijke rol. In topjaar 1770 bijvoorbeeld, zo becijferde het Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam in 2019, droeg slavernij 5,2% bij aan het bruto binnenlands product (bbp). In het gewest Holland op het toppunt zelfs zo'n 10%. Het debat dat losbrandde na het onderzoek draaide om de vraag: was de becijferde economische bijdrage wél of niet de kurk waar de Nederlandse economie op dreef? Cijfers zijn evengoed misleidend, of geven tenminste een eendimensionaal perspectief op het verleden. De discussie is ook in ander perspectief gesteld: als de bijdrage van ongeveer 5% als 'beperkt' wordt beschouwd, is het aangerichte menselijk leed dan niet des te schokkender en zou het onderzoek zich daar niet op moeten richten?

Roots-toeristen

Ons *beach resort* net buiten Elmina is ingericht op het ontvangen van toeristen. De clientèle bestaat voor een aanzienlijk deel zogeheten uit *roots*-toeristen: Afro-Amerikaanse nazaten van tot slaaf gemaakten. Hun belangrijkste bestemmingen zijn de goed bewaarde kastelen van Elmina en Cape Coast, ongeveer tien kilometer uit elkaar gelegen. Cape Coast Castle, het Britse equivalent van Elmina, ontving in juli 2009 de prominentste bezoekers van de afgelopen jaren: Barack en Michelle Obama. Een herdenkingssteen herinnert aan het bezoek. Op de parkeerplaats van het kasteel van Elmina arriveren busladingen *roots*-toeristen,

regelmatig gehuld in T-shirts bedrukt met teksten zoals 'I have returned'. Ze zijn te koop bij straatverkopers die hun waar proberen te slijten zodra er een autoportier openzwaait of in de verschillende museumwinkeltjes binnen de kasteelmuren waar toeristen door luidruchtige Ghanese dames, die elkaar onderling fel beconcurreren, naar binnen worden geroepen. Ik schaf er een koelkastmagneet aan. De groep *roots*-toeristen die ook in ons *beach resort* zijn neergestreken, zit er 's avonds op het terras bij het restaurant verslagen bij. Ongetwijfeld het gevolg van wat ze in de forten hebben gehoord, maar ook door het verlies van Kamela Harris bij de Amerikaanse presidentsverkiezingen op 5 november. Haar *concession speech* wordt live op televisie uitgezonden.

De plekken hebben een intrigerende schoonheid. Elmina bijvoorbeeld: hagelwit groot kasteel, gelegen tegen de blauwe oceaan, met het eeuwigdurende geluid van brekende golven in de branding, en een zachte bries die de bladeren van de palmen zachtjes doet wiegen. Het kasteel is een van de meest imposante gebouwen in het stadje; een tamelijk tragische constatering. In 1873 hebben de Britten Elmina gebombardeerd tijdens een oorlog met de Ashanti. Van het oude stadje is, behalve het kasteel en nabijgelegen fort, vrijwel niets meer over.

Tegelijkertijd: een plek die geschiedenis ademt. Onwillekeurig doet de plek me ook denken aan vernietigingskampen uit de Tweede Wereldoorlog: het zijn beladen plekken, waar het ongepast voelt om lachend een selfie te nemen. En: moet je die vergelijking überhaupt willen trekken? Als ik me bij terugkomst in die vraag verdiep, blijkt de term 'de zwarte Holocaust' al zo'n veertig jaar mee te gaan. Filmmaker Steve McQueen, bekend van *12 Years a Slave* uit 2013, trok de vergelijking tussen de geschiedenis van slavernij en de Holocaust expliciet. En dat resulteerde in ophef; het is een riskante vergelijking. Er is al een *Historikerstreit* gestreden om vergelijkingen met het geweld van de Holocaust. In het uitgebreide systeem van mensenhandel en gedwongen arbeid was massamoord geen doel. Een vergelijking in machtsstructuren, economische structuren en institutionele kaders kan nuttige inzichten bieden, maar het leed kan maar beter onvergeleken blijven. Het zou geen recht doen aan de uniciteit van de gruwelijkheden, alsof

zwarte bladzijden met elkaar in competitie zijn.

Los van de vergelijking besef ik me dat mijn ongemak fundamenteel verschilt van dat van nazaten van tot slaaf gemaakten. Ik heb juist géén herdenkingskrans meegenomen. Het confronteert me met vragen over collectieve schuld en genoegdoening. We zoeken allebei iets in de forten: de *roots*-toeristen en ik. Zij zoeken er een deel van hun identiteit, misschien zelfs een gevoel van thuis, het vooroudergevoel. Ik ben er vooral vanuit nieuwsgierigheid en interesse, gevoed door mijn onderzoek. Toch is die interesse niet puur steriel of emotioneel. Historici zijn geen exacte wetenschappers. Je kunt onmogelijk afstandelijke wetenschap bedrijven zonder geraakt te worden, zonder opgewonden of vol onbegrip verontwaardigd achter te blijven. Een groep Afro-Amerikanen poseert breed lachend voor de camera, en ook ik ga met enige schroom bij de forten op de foto, maar met brede lach op de sociale media gaat me te ver. Voor Ghanezen vormen deze plekken een belangrijke bron van inkomsten. Op de parkeerplaats bij Elmina collecteert Andrew voor de lokale voetbalclub; het blijkt een toeristenval. Ook voor sommige Ghanezen voelen de Amerikaanse toeristen vreemd aan: zelf kunnen velen niet eens op vakantie naar verre landen – want toerisme is hier een luxe.

Een vloer van DNA

Een bezoek aan de kastelen van Elmina en Cape Coast heeft iets ongemakkelijks.

Deze plekken zijn musea, maar fungeren óók en misschien vooral als herinneringscentra. Dat wordt direct duidelijk bij Elmina, waar we op dinsdag 6 november een kaartje kopen. Er liggen tal van herdenkingskransen. Op de binnenplaats een gedenksteen met de tekst: 'In everlasting memory of the anguish of our ancestors. May those who died rest in peace. May those who return find their roots. May humanity never again perpetrate such injustice against humanity. We, the living, vow to uphold this.'

De kille muren en benauwde vertrekken ademen de geschiedenis. Tot slaaf gemaakten werden in dit kasteel vastgehouden in vochtige, schimmelende kelders met nauwelijks daglicht. De omstandigheden waren onmenselijk: in cellen die misschien 300 mensen konden herbergen, zaten er soms zeker 400 opeengepakt. Deels brachten ze hun tijd geketend door. De lucht was en is bedompt, de omgeving ongezond, het voedsel slecht. Bij aankomst moesten de gevangenen een vernederende keuring ondergaan, waarna ze het brandmerk van hun 'eigenaar' kregen. Op andere plekken werden slaafgemaakten in kooien op het strand vastgehouden, blootgesteld aan de elementen. De angsten die slaafgemaakten hebben doorstaan, niet wetend van hun onbekende bestemming, moeten traumatisch zijn geweest. Het hele systeem draaide om ontmenselijking.

⁷ Dit zijn duidelijk geen plekken waar je mensen herbergt. Dat wordt nog eens pijnlijk zichtbaar zodra je een verdieping hoger komt. Een verfrissende wind waait

door het gebouw, zonlicht valt binnen door de grote vensters. In deze vertrekken verbleef personeel van de compagnie. Ze gingen er soms naar de kerk.

Het zijn vanzelfsprekend ook plekken die sterke emoties oproepen, zeker onder de *roots*-toeristen. De gidsen in de kastelen hebben hun verhalen dan ook afgestemd op Amerikanen op zoek naar hun voorouderlijke identiteit. Het is geschiedenis in dienst van het heden, een plek die draait om 'closure' en waar de omgang met verlies en pijn gepaard gaat met rituelen. De gidsen leiden zowel bij Elmina als bij Cape Coast Castle door de 'door of no return', de plaats waar slaafgemaakten het fort verlieten om bij de schepen aan boord te gaan. De gids in Cape Coast Castle, dat we de woensdag 7 november bezoeken, gunt ons even een blik op de haven, om ons terug door dezelfde poort mee te nemen, nu omgedoopt tot de 'door of return'. De emotionaliteit doet me opnieuw denken aan vernietigingskamp Auschwitz waar de opeengestapelde koffers, schoenen, brillen en hopen menselijk haar diepe indrukken maakten. In Elmina en Cape Coast liggen verroeste slavenketens op de grond. Elmina heeft een 'weird energy' en de ervaring is een 'emotional roller coaster'. De verhalen laten hier ook de paar andere witte Nederlanders in de groep niet onberoerd. Het is gruwelijk hoe mensen hier zijn behandeld.

Zeker als witte Nederlander, zichtbaar opvallend tussen een groep overwegend Afro-Amerikaanse *roots*-toeristen, voel ik me niet op mijn gemak. Op een plek als deze begrijp ik meer dan elders waarom het slavernijdebat zulke hevige emoties oproept. Tussen de reviews op Google, die ik bij het schrijven van dit essay doorscroll, schrijft iemand over Elmina: 'This castle gives you all the history u want to hear about how our early grandparents suffered in the hands of the whites.' Het was ook de blik waarmee sommige medebezoekers ons aankeken: als vertegenwoordigers van de dadergroep. Het gaat om schuld en genoegdoening. Een jonge man, later blijkt hij van Ashanti-afkomst, stelt ons de vraag die in de lucht hangt: 'What do you owe us?'

Tijdens de rondleidingen word ik wat argwanend en twijfel ik bij vertelde details. Binnen de muren van Elmina vertelt gids Nina uitgebreid over de slechte behandeling van vrouwen. Ze zegt dat 'the governor' vrouwen uit

De 'door of return' in Cape Coast Castle. Beeld Johan Visser

de slavenkelder systematisch verkrachtte. Het was een terugkerend ritueel: de gouverneur stond op zijn balkon om slachtoffers aan te wijzen. Ze moesten zich eerst wassen in de waterput. ‘The rooms speak for themselves,’ zegt Nina, wijzend op de waterput en houten trap die naar de vertrekken van de gouverneur leidt. Bij Cape Coast vertelt de gids een verhaal dat ook in Elmina wordt verteld. Na uitgebreid wetenschappelijk onderzoek, zo verklaart de gids, is vast komen te staan dat de een versteende laag in de slavenkelders waarover de bezoekers schuifelen, bestaat uit allerlei menselijke resten: vlees, bloed, tranen, zweet, braaksel, enzovoort. ‘Their DNA is in the floor!’ Op deze plek voegen nieuwe tranen zich bij oude. De rondleiding wekt de indruk dat op ieder willekeurig moment zeker duizend mensen als slaaf in het fort gevangen werden gehouden. Eén van de Amerikanen vraagt de mening van de gids: zou hij de reis op een slavenschip hebben overleefd?

De onbevangenheid waarmee andere Nederlandse bezoekers de informatie tot zich nemen, ontbreekt me deels. Dat komt misschien door de wijze waarop de rondleidingen zijn ingericht en de opdringerige souvenirverkopers. De rondleiding confronteert me ook met mijn academische scholing: ik heb geleerd dat de Ashanti andere volken tot slaaf maakten. En ook dat het personeel van de compagnie er belang bij had om zoveel mogelijk slaafgemaakten in leven te houden, omdat de pijnlijke werkelijkheid van de koopman voorschrijft dat er

zuinig wordt omgegaan met de handelswaar die immers een economische waarde vertegenwoordigt. Ik twijfel ter plekke aan het algemene verhaal over de verkrachtende gouverneur. Het valt bij gebrek aan details niet terug te herleiden tot een concrete casus. Volgens journalist en auteur Marcel van Engelen is het verhaal terug te voeren op een deels fictief boek.⁸ De genoemde getallen over gevangen slaafgemaakten zijn veel hoger dan ik uit de literatuur ken. Waar komt het beeld van permanent overvolle kastelen en forten dan vandaan? De sterftecijfers onder het personeel van de compagnie tijdens de oversteek naar Amerika, de beruchte *middle passage*, blijken vergelijkbaar en soms zelfs hoger dan dat van de slaafgemaakten in het ruim. De *infographics* van de tentoonstelling in het USSher-Fort lieten dat zien dat schepen op meerdere plaatsen kleinere aantallen slaafgemaakten aan boord namen.

Maar ik besef ook: hoewel het belangrijk is om de discussie te voeren op basis van nuance en feiten, kan de timing ervan of de wijze waarop nuance wordt aangebracht kan ongepast en ongevoelig zijn – en soms zelfs irrelevant. Zeker op *lieux de mémoires* als deze. Op deze plaatsen gaan mensen gaan mensen andere relaties aan met het verleden dan die ik op de werkvloer gewend ben, en dat is juist verrijkend. Natuurlijk is het mijn vak om normen en waarden in historische context te plaatsen, maar dat sluit niet uit dat het verleden morele vragen oproept of ik moet vervallen in oeverloos relativisme. Sluit immers het interpretatieve

kader dat aan de basis ligt van iedere geschiedschrijving niet per definitie neutraliteit uit?

Bij Cape Coast Castle komen we dezelfde groep Surinaamse Nederlanders tegen, die we al eerder op reis hebben ontmoet. Ze zijn vooral erg nuchter over de geschiedenis. Ghana voelt als thuis, vertellen ze. 2019 werd door de Ghanese regering uitgeroepen tot *Year of Return*, bedoeld om de banden met de diaspora te versterken. Tal van Afro-Amerikanen hebben de tocht terug gemaakt, soms permanent. Het heeft ook iets verrassends positiefs. Terwijl ik mezelf haast krampachtig afvraag hoe zwaarmoedig ik me moet voelen, tob over historische feiten en mythes en in aantekeningen wat gedachten op papier zet, grijpen sommige bezoekers de plek óók aan als plek voor verzoening en vergeving. Als bron van inspiratie voor de héle mensheid om te strijden tegen onrecht en racisme. Plekken als deze verdienen bezocht te worden. Dat is ook de boodschap bij het Assin Manso Slave River Site, de plek die we aandoen onderweg naar de culturele hoofdstad Kumasi, waar een slavenmarkt is geweest en de slaafgemaakten hun ‘last bath’ hadden. Vandaag de dag markeert een symbolische ‘*Bath of Return*’ deze locatie – bezoekers kunnen het water, waarin goudstof drijft, aanraken. De geschiedenis is er niet uitsluitend een last.

Herinnering en bewustwording

Op een heuvel tegenover Elmina ligt Fort Coenraadsburg, vanaf 1662 door de Nederlanders gebouwd om het lagergelegen kasteel beter te beveiligen. De wandeling erheen brengt je midden in de alledaagse realiteit: een groep kleine kinderen loopt voortdurend met ons mee, bedelend om ‘money’. De meeste toeristen laten deze plek links liggen. Het fort is in redelijke staat, er zit een aantal mannen op wat stoelen. We geven hen wat geld zodat binnen een kijkje kunnen nemen. Er is weinig te zien, maar het geeft wel een indrukwekkend uitzicht over de stad. Beneden ligt de Nederlandse begraafplaats. Afdalend van de heuvel lopen naar het toegangshek: ‘O weldadige moeder ontvang uwe kinderen weder’. Hier liggen onder andere hooggeplaatste bestuurders en militairen begraven, sommigen tot aan de overdracht van de Nederlandse bezittingen aan de Goudkust in dienst van de kolonie. Later bezoeken we verderop in Elmina het fascinerende Java Museum, dat het verhaal

De Nederlandse begraafplaats in Elmina. Beeld Johan Visser

vertelt van de 3.000 Afrikanen die na de afschaffing van de slavenhandel in het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) vochten in Nederlands-Indië. Ze werden beschouwd als beter bestand tegen het tropische klimaat. Deze historische episode vormde ook de inspiratie voor Arthur Japins roman *De zwarte met het witte hart* (1997), waarin hij het verhaal van twee Ashanti-prinsen vertelt die naar Nederland werden gebracht en uiteindelijk in het koloniale systeem verstrikt raakten.

De begraafplaats ligt er goed bijgehouden bij, net als de graven op de binnenplaats van Cape Coast Castle. De graven van Europese koloniale ambtenaren zijn beschermd met hekjes. Er bestaat blijkbaar niet de behoefte om dit ongemakkelijke erfgoed te laten wegwijnen. Dat is überhaupt iets dat gedurende de

traditionele onderzoeksmethoden in de archieven van de WIC misschien niet altijd voldoende inzichten bieden. Maar wie zich verdiept in het landschap, de orale traditie, liedculturen en archeologie, kan verrassend veel leren over de impact van slavernij en het verzet daartegen binnen Ghanese gemeenschappen. De stemmen uit het verleden klinken nog altijd door in de huidige generaties en het is een race tegen de klok om die vast te leggen voor ze voorgoed verstommen. Ntewusu kijkt vooral vooruit.

Morele reflectie

Het schrijven van dit essay kostte me meer moeite dan gedacht. Het slavernij-verleden is een delicaat thema. Mis ik gevoeligheden? Een eerste versie van dit essay bespreek daarom ik met collega Ramona Negrón. Zij promoveerde onlangs op een proefschrift over Neder-

Een slaaf is geen object dat dingen ondergaat, maar een mens met een eigen verhaal.

reis opvalt. Terwijl we in Nederland ons buigen over straatnamen en standbeelden, vinden de Ghanese die we spreken het dubbele van de geschiedenis heel gewoon. Het ongemakkelijke verleden kun je uitstekend laten bestaan zolang je het verhaal er maar op aanpast, vond onze gids in Accra. Misschien heeft het ook te maken met Ghana's eigen geschiedenis. Binnen Ghana is er ook steeds meer ruimte voor discussie en dialoog over de rol die Afrikaanse volken in slavenhandel hebben gespeeld. Je zou zelfs kunnen zeggen dat de nazaten afstammen van daders en slachtoffers.

Op de laatste dag van de reis bezoeken we professor Samuel Aniegye Ntewusu, directeur van het Institute of African Studies Universiteit van Ghana in Accra. Hij promoveerde in 2011 aan de Universiteit van Leiden en voorafgaand aan de reis heb ik even met hem contact. Hoewel het chaotische Ghanese verkeer voor de nodige barrières heeft gezorgd en we te laat arriveren, maakt Ntewusu alsnog graag ruimte in de agenda om ons hartelijk te ontvangen. Onderzoek en internationale uitwisseling van ideeën zijn buitengewoon belangrijk, betoogt hij, net als educatie en bewustwording. Hij vertelt over de samenwerking met het Zeeuws Archief en bevestigt dat

landse ondernemers in het vroegmoderne Spaanse Atlantische rijk en heeft zich veelvuldig met het slavernijverleden beziggehouden. Ze wijst me erop dat ik deels door verouderde literatuur ben geïnformeerd. In tal van studies is het geweld dat nodig was om slaafgemaakten te onderdrukken lang onderbelicht gebleven. 'Voor mij zijn archiefbronnen het allerbelangrijkst', zegt ze. 'De archieven staan er werkelijk vol mee', antwoordt ze op mijn vragen over (seksueel) geweld. Het vraagt een kritisch brongebruik. 'Hoe kunnen we de geschiedenis meer benaderen vanuit het perspectief van slaafgemaakten? Hoe moeten we reflecteren op koloniale archieven en de perspectieven die daaruit naar voren komen?'

Ook met mijn reisgenoot haal ik naar aanleiding van deze tekst herinneringen op. Hij merkt op dat schuldgevoelens al aan ons bezoek aan Elmina en Cape Coast Castle al voorafgingen en mijn argwanende en ook relativiserende reflex misschien voortkwam uit dat ongemak over het gitzwarte verleden. Ook bespreken we het effect van snel geschapen beelden. De vraag is: welke beelden kies je? Als je sterftecijfers van compagnie-personeel vergelijkt met slaafgemaakten, wat beoog je met zo'n vergelijking en wat blijft er buiten die vergelijking?

Het effect kan al snel leiden tot een relativisering van het lot van slaafgemaakten: de Nederlanders hadden het óók zwaar. Een geschiedenis van slavernij zou vooral moeten gaan over mensen in plaats van cijfers die je sceptisch en minder gevoelig dreigen te maken voor het individuele leed. 'Een slaaf is geen object dat dingen ondergaat', zegt hij, 'maar een mens. Een mens met een eigen verhaal, een onderdeel van een gemeenschap, en iemand die zelf geschiedenis schrijft.'

Deze reis heeft me opnieuw laten inzien dat historische gebeurtenissen óók morele reflectie vragen. Hoewel ik niet goed weet wat ik met het concept van collectieve schuld aan moet, vind ik reflectie op het slavernijverleden wél een collectieve verantwoordelijkheid, zeker als historische onrechtvaardigheden in het heden gevolgen hebben. De discussie over de implicaties van de excuses is nog volop gaande. Het ontsluiten van bronnen, het bieden van beurzen voor jonge onderzoekers, verdere uitwisseling van verhalen en culturele samenwerking zijn belangrijk. Eind februari publiceerde de non-profitorganisatie Stichting Internationale Bouworde Nederland een oproep tot aanmelding voor drie weken vrijwilligerswerk aan het USSher Fort in Accra. Het fort moet nodig worden opgeknapt, en het project is ook bedoeld om de banden met de gemeenschap te versterken. Meerstemmigheid in heden en verleden is belangrijk. Want, zoals de ondertitel van de tentoonstelling in het USSher-Fort luidde: 'Every human being is a human being'.

Noten

¹ Geciteerd bij Hans van Westing, 'Fort Nassau aan de Goudkust (Ghana)', in: Kees Ampt, Ad Littel en Edwin Paar (red.), *Verre forten, Vreemde kusten: Nederlandse verdedigingswerken overzee* (Leiden: Sidestone Press 2017) 51-64, aldaar 51-52.

² Zie: Henk den Heijer (ed.), *Expeditie naar de Goudkust: het journaal van Jan Dirksz Lam over de Nederlandse aanval op Elmina, 1624-1626* (Zutphen: Walburg Pers 2006).

³ Ellert de Jonghe, *VVaerachtigh verhael vande machtighe scheeps armade, toegherust byde moghende E. heeren Staten Generael [...] onder het ghebiet en gheleyde van joncker Pieter vander Does*. (Amsterdam 1600).

⁴ Klaas Rotelband, *Nederlanders in West-Afrika 1600-1650: Angola, Kongo en São Tomé* (Zutphen: Walburg Pers 2000) 180.

⁵ Zie: Ben Ipenburg, 'Een knecht der knechten sy hy syne broederen.' *Christelijk geloof en slavernij in het Nederlandse Atlantische koloniale rijk van de zeventiende en de achttiende eeuw* (Leiden: Sidestone Press 2024).

⁶ Willem Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz.: een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen: SUN 1995) 529.

⁷ Johannes Postma, *The Dutch in the Atlantic Slave Trade, 1600-1815* (Cambridge: Cambridge University Press 1990) 227-258.

⁸ Marcel van Engelen, *Het kasteel van Elmina: in het spoor van de Nederlandse slavenhandel in Afrika* (Amsterdam: De Bezige Bij 2013) 130-131.